

Л. КУЛИКОВА

ВІТЧИЗНЯНА НАУКА: УРОКИ ВТРАТ

Михайло Ростовцев — «Моммзен ХХ століття»

Торік минуло 100 років від часу заснування Нобелівської премії — найпочеснішої і найпрестижнішої премії у світі. Бути нобелівським лауреатом — означає досягти найвищої наукової нагороди, здобути всесвітню славу і визнання. А для країни, де мешкає лауреат, ця премія є символом успіху, політичного і громадського престижу, ознакою високого рівня розвитку науки, культури, освіти.

Ювілейний нобелівський рік дав привід нам усім серйозно замислитися над тим, коли ж в Україні з'являться власні нобелівські лауреати. Якщо ми щиро прагнемо майбутнього розквіту своєї держави, то повинні об'єктивно зважити, чи має вона необхідний інтелектуальний потенціал і чи не втрачає його через недалекоглядну політику щодо науки. А також це слушна нагода для того, щоб ще раз переосмислити наше наукове минуле. Саме там криються найглибші причини численних втрат у тих сферах, де країна могла б здобути наукову першість. Саме там загубилися імена багатьох видатних учених, які могли б піднести світовий престиж нашої батьківщини, ставши українськими нобелівськими лауреатами. Про одного з них — ця розповідь.

За останні роки ми дізналися про багатьох наших колишніх співвітчизників, які стали видатними зарубіжними вченими, залишившись не визнаними у себе на батьківщині. Колись вони змушені були емігрувати, згодом їх визнав і оцінив увесь світ, але нам їхня спадщина відкривається тільки сьогодні.

Серед них були воістину видатні педагоги, історики і філологи, які присвятили себе та свої праці античності. Одного з них — М. І. Ростовцева — порівнювали із славнозвісним Теодором Моммзеном — першим і єдиним філологом та істориком, який став лауреатом Нобелівської премії за фундаментальну наукову історичну працю.

Згідно з правилами Нобелівська премія не присуджується за наукові історичні праці, лише за літературні. Протягом усього періоду її існування тільки німцю Т. Моммзену в 1902 р. і поляку Г. Сенкевичу в 1904 р. вдалося одержати її за нібито літературні твори. Але якщо романи Г. Сенкевича справді належать до жанру історичної художньої літератури, то «Історія Риму» Т. Моммзена і дотепер у світовій історіографії вважається фундаментальною працею і кращим підручником з історії Давнього Риму.

Всесвітньо відомий історик, філолог і юрист ХІХ ст. Теодор Моммзен з 1848 р. був професором Лейпцизького, з 1852 — Цюрихського, з 1854 — Бреславського (Вроцлавського) і з 1858 по 1903 рік — Берлінського університетів.

Творчість цього вченого дивовижним чином позначилася на науковій долі іншого історика античності, всесвітньо відомого вченого ХХ ст. академіка Михайла Івановича Ростовцева, українця за походженням.

Народився М. І. Ростовцев 1870 р. в Житомирі. Починав навчання в Київському університеті. В європейському науковому середовищі його прозвали «російським Моммзенем», а він сам захоплювався Моммзенем, вважав його ідеалом і зразком, учився в його учнів.

Щоправда, до Ростовцева доля була менш прихильною. За життя його так і не визнали на батьківщині, оголосивши фашистом, відступником і зрадником. Проте вчений здобув всесвітню славу, хоча стати Нобелівським лауреатом йому так і не судилося.

Розквіт наукової і викладацької діяльності М. І. Ростовцева припав на дореволюційний період. Він проводив розкопки в Криму, заснував відділ археології в Ермітажі. Між 1903 і 1918 роками розробляв проблеми римського колонату, еліністично-римського архітектурного пейзажу, античного декоративного живопису на півдні Росії, досліджував історію Скіфії і Боспорського царства.

Емігрувавши з Росії в 1918 р., М. І. Ростовцев жив у США. Працював у кращих університетах, здобув лаври заслуженого професора і вченого світового масштабу, створивши власну наукову школу і цілий ряд нових напрямів у вивченні філософії, візантистиці, антикознавстві.

За кордоном була написана головна наукова праця — «Історія античного світу», що і принесла йому славу «Моммзена ХХ століття».

За радянських часів праці та підручники М. І. Ростовцева було заборонено цитувати і використовувати для посилань, а його самого офіційно визнали «профашистським елементом». При цьому він продовжував значитися дійсним членом Академії наук (з 1917 до 1925 р.). Вітчизняна історична наукова преса лише в останнє десятиліття ХХ ст. взялася за вивчення багатющої наукової спадщини М. І. Ростовцева, яка нині зберігається у спеціальному особистому архівному фонді бібліотеки Єльського університету в США.

Лише в 1990 р. уперше у нашій країні на сторінках «Вісника Стародавньої історії» почали публікуватися матеріали про життя і творчість вченого, написані американськими, німецькими, італійськими дослідниками, а також його наукові статті. Усе це перекладалося з американських видань.

Сьогодні вже відомо, що, живучи за рубезем, М. І. Ростовцев намагався не поривати зв'язків зі своїми вчителями, колегами, учнями. Він зустрічався зі своїм головним учителем Ф. Ф. Зелінським, з Є. В. Тарле та багатьма іншими вченими. Свою вимушену еміграцію, чи, радше, гірку і важку розлуку з рідною землею, М. І. Ростовцев переживав дуже тяжко. Вчитель, педагог, учений він страждав від того, що на батьківщині над його творчістю вчиняли справжні політичні судилища.

Так, у 1937 р. у Харкові вийшов у світ підручник С. І. Ковальова «История античного общества», в якому вся наукова діяльність М. І. Ростовцева кваліфікувалася як контрреволюційна і профашистська. А сам він проголошувався представником російської буржуазної школи античної історії, «яка виникла лише наприкінці ХІХ століття і, по суті, нічого оригінального не дала, будучи лише відголоском західноєвропейської науки». Перепало і вчителю М. І. Ростовцева Ф. Ф. Зелінському: «Він, власне, не був істориком античності в прямому розумінні цього слова». Така оцінка діяльності найбільших учених-античників ХХ ст. була офіційно визнана в Росії і в Україні аж до останніх десятиліть ХХ ст.

Тим часом у США М. І. Ростовцев у 1925 р. був призначений стерлінг-професором стародавньої історії та класичної археології при Єльському університеті, який проводив різнобічні дослідження з історії стародавніх цивілізацій. З 1928 р. по 1937 р. Єльський університет і Французька академія «Academie des Inscriptions et Belles Lettres» здійснювали систематичні археологічні розкопки на місці давнього міста Дура-Европос, заснованого одним із полководців Александра Македонського в природно укріпленому місці на західному березі Євфрата.

За десять сезонів ці масштабні археологічні дослідження, задумані й очолені М. І. Ростовцевим, перевернули уявлення спеціалістів про мистецтво ранніх християнських і європейських поселень у римській Сирії і виявили неймовірно сильний східний вплив на мистецтво і культуру прикордонних римських провінцій, який раніше не визнавався. В особистому архівному фонді бібліотеки університету зберігається колекція М. І. Ростовцева, що налічує 31 сторінку реєстру документів і матеріалів, пов'язаних з цими роботами.

Широкі й глибокі наукові інтереси М. І. Ростовцева синтезували історію, археологію і мистецтвознавство, а його праці охоплювали матеріал від Китаю до Риму. Узагальнення і теоретичні побудови вченого завжди ґрунтувалися на конкретних даних. Читаючи його праці, бачиш перед собою людину з надзвичайним діапазоном знань, проникливим і винахідливим розумом. Гідні захоплення також його шляхетність і скромність; він поважав чужу думку і в дискусіях завжди був дуже коректним.

Книгу «Iranians and Greeks in South Russian» він присвятив трьом своїм сучасникам і пам'яті чотирьох попередників; це благородне визнання того, чим він зобов'язаний іншим ученим, свідчить про скромність, рідкісну в сучасній науковій літературі.

Наукова кар'єра Ростовцева у Сполучених Штатах склалася цілком успішно. Він був удостоєний почесних ступенів Оксфорда, Вісконсинського університету, Єля, Кембриджа, Гарварда, Університету Чикаго та ін. У Єльському університеті до 1939 р. Михайло Іванович був професором стародавньої історії та класичної археології, а з 1939 р. і до своєї відставки в 1944 р. — керівником археологічних досліджень та куратором досліджень у галузі античного мистецтва.

Вражає тематичне багатство лекційних курсів, які він читав у Єльському університеті. Приміром, у каталозі за 1938—1939 рр., під № 100, значиться лекційний курс М. І. Ростовцева «Класична цивілізація. Александр Великий та історія еліністичного періоду: Єгипет, Сирія, Македонія». Його тематичний діапазон дуже широкий: античний світ після завоювань Александра, нові форми політичного устрою, взаємодія монархії і держави, міста-поліси, нова цивілізація греків після їхнього розселення по світу, нове світосприйняття і нова релігія. Така ж змістова насиченість характерна для всіх його курсів. Скажімо, один з них (№ 107) передбачав, що випускники мають добре знати чимало творів латинської літератури і вільно володіти французькою та німецькою (!). Варто нагадати, що такими ж вимогами, які ґрунтуються на системі класичної освіти, керувався у своїх спецсемінарах також інший наш славетний співвітчизник — академік Є. В. Тарле.

Значне місце в діяльності Ростовцева належить вивченню скіфів та їхнього мистецтва. До речі, саме М. І. Ростовцева деякі вчені вважають батьком терміна «звіриний стиль» у скіфознавстві. Попри те, що достеменно не відомо, чи справді Ростовцев є автором цього терміна, маємо визнати, що саме в його працях згадане словосполучення вперше широко застосовується до мистецтва кочівників у тому контексті, як це заведено нині.

Сформульована ним характеристика скіфського звіриноного стилю сьогодні настільки ж актуальна, як і 70 років тому: «Це мистецтво водночас і дуже примітивне, і високою мірою вишукане», йому властиве «суто орнаментальне трактування фігури тварини». Запропоновані вченим припущення щодо походження звіриноного стилю підтверджені сучасними розкопками.

Один з американських дослідників праць М. І. Ростовцева — Е. Фаркаш — використав для точності його характеристики таке оригінальне порівняння: «Свого часу Альберт Ейнштейн, заперечуючи відкриті Ньютоном закони руху і до певної міри перепрошуючи за такий перегляд, писав, що ми бачимо далі за наших попередників лише тому, що стоїмо на плечах гігантів. У випадку з Ростовцевим ситуація протилежна: навіть стоячи на його плечах, ми не спроможні бачити так далеко, як він. Багато порушених ним проблем ще тільки належить дослідити, а ті, що вже вивчалися, — далекі від цілковитої ясності. Його дослідження мистецтва звіриноного стилю настільки плідні, що ми аж ніяк не вичерпали можливостей запропонованого ним шляху. Ми дуже багато можемо навчитися в цього вченого»¹. Далі Фаркаш говорить про велику честь для себе як ученого виступати з аналітичною статтею, присвяченою творчості М. І. Ростовцева.

Тим часом для нас, співвітчизників М. І. Ростовцева, матеріали про його діяльність, які зберігаються в бібліотеці Єльського університету, досі лишаються недосяжними.

Інший дослідник його творчості А. Марконе висловлює жаль, що біографія цього великого історика, яка б відбивала його реальну значимість, ще не створена. Немає її і в Україні, тому що вивченням його наукової діяльності тут ніхто серйозно не займався. Сучасні американські вчені вважають дуже важливим для себе відтворити повну і детальну картину життя М. І. Ростовцева в Росії до 1918 р., а також докладно вивчити його подорожі до основних наукових центрів і археологічних пам'яток Середземномор'я.

А. Марконе у своїй статті пише про М. І. Ростовцева як про яскраву особистість, визнаного на європейському рівні науковця, з широким кругозором і рідкісним дослідницьким хистом.

Блискучий інтелектуальний портрет М. І. Ростовцева створив А. Момильєно. Він також підтвердив українські корені Михайла Івановича і розповів, що після двох років навчання в Київському університеті М. І. Ростовцев продовжив навчання в Петербурзькому, де був одним із кращих учнів Ф. Ф. Зелінського, а згодом став і дійсним членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту в Римі. Завдяки досконалому знанню мови він разом із Ф. Ф. Зелінським переклав наукові монографії багатьох німецьких учених російською мовою.

Американські вчені підкреслюють, що зближення Ростовцева з німецьким культурним світом вписувалося в узвичаєну практику. «Класичні студії в Росії зародилися і розвивалися в обстановці тісної залежності від Німеччини. У Петербурзі, починаючи з 1869 року, грецьку мову викладав філолог такого масштабу, як А. Наук, приблизно в ті ж роки професором латини став Л. Мюллер. Подібна ситуація склалася і з давньою історією: російські викладачі, як правило, одержували освіту в Німеччині. Досить одного прикладу: П. Г. Виноградов, який навчався у Берліні в Моммзена, викладав загальну історію в Москві з 1884 року, на тій же кафедрі, що й гегельянець Т. М. Грановський»².

Сучасні американські дослідники із захватом пишуть про високий рівень класичної освіти та її результативність, яку блискуче реалізували на практиці такі вчені, як М. І. Ростовцев.

Одним з найважливіших показників і критеріїв ефективності класичної освіти є знання і вільне володіння стародавніми і сучасними європейськими мовами. Американців захоплювало те, що М. І. Ростовцев використовував своє знання мов для поширення європейської наукової культури. У 1899 р. він разом зі своїм учителем Ф. Ф. Зелінським перекладав «Нарис римської історії та джерелознавства» Б. Споді. Ф. Ф. Зелінський був першим, хто рецензував твори Ф. Ніцше, і, ймовірно, саме за це йому, як і М. І. Ростовцеву, пізніше нависли ярлик фашиста.

Для нас, як і для американців, дуже цікавими є біографічні факти з життя нашого співвітчизника. Надзвичайно плідними були його подорожі Середземномор'ям (1895—1898), які поєднувалися з навчанням і науковою працею в Римі, Відні, Парижі та Лондоні. Мабуть, саме ці поїздки і стали фундаментом для подальшої духовної еволюції видатного історика. Тісний зв'язок між археологією та історією здається нам таким природним, хоча першим, хто простежив і довів його, став М. І. Ростовцев. До речі, таке сприйняття не було властивим для німецької наукової традиції³.

Життєвий і духовний шлях М. І. Ростовцева прикметний тим, що він змикався з німецькою культурою через наукові напрями, які розвивалися поза межами Німеччини. Не менш плідними були і наукові зв'язки та знайомства з італійськими, грецькими, австрійськими вченими. Вже в 1895 р., під час поїздки по Греції М. І. Ростовцев потоваришував зі своїм ровесником Гаetano де Санктісом. Наступної зими, у Відні, він працював з учнем Т. Моммзена — Е. Борманом, який перетворив місцевий семінар з археології та епіграфіки на один із провідних центрів вивчення греко-латинських написів.

У наступні два роки М. І. Ростовцев багато уваги приділяє дослідженням в Кабінеті медалей у Парижі та у відділенні нумізматики Британського музею. Роки подорожей, шукань і зустрічей зробили М. І. Ростовцева вченим європейського рівня, створивши сприятливі умови для його подальшої кар'єри.

На думку американського дослідника Х. Хайнена, діяльність М. І. Ростовцева мала велике світове значення і дала потужні імпульси для розвитку нових ідей.

Прикро, що нам, українцям, довелося почути від зарубіжних колег поради щодо необхідності зробити праці М. І. Ростовцева надбанням науки на його батьківщині.

Ще прикріше усвідомлювати, що ці рекомендації дотепер залишаються не реалізованими. В Україні так і не досліджені ані біографія М. І. Ростовцева, ані його наукова спадщина. Не існує ще і перекладів його праць українською мовою. Тим часом їх публікація і вивчення сьогодні можуть істотно збагатити нашу культуру, дати сучасному поколінню вчених яскраві зразки наукової творчості.

© КУЛИКОВА Лілія Борисівна. Кандидат історичних наук. Доцент Херсонського державного педагогічного університету. 2002.

---

¹ [\[до тексту\]](#) Э. Фаркаш. М. И. Ростовцев и скифское искусство // Вестник древней истории. — 1992. — С.163—171.

² [\[до тексту\]](#) Там само.

³ [\[до тексту\]](#) Див.: А. Марконе. Петербург—Рим—Берлин: Встреча М. И. Ростовцева с немецким антиковедением // Вестник Древней истории. — 1992. — №1.— С. 213—223.